

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

ОРГАН НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. LI

2004

кн. 4

ТЕКСТОВЕТЕ В ТАЗИ КНИЖКА НА СПИСАНИЕТО СА ПОСВЕТЕНИ
НА 70-ГОДИШНИЯ ЮБИЛЕЙ НА СТ.Н.С. I СТ. ДФН ТОДОР АТ. ТОДОРОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

- Александър Лома* (Белград) – Незабелязан досега апелативен рефлекс на праслав. *glazъ в южнославянските езици 5
- Владимир Шаур* (Бърно) – Относно реконструирането на първоначалния облик на глаголицата 11
- Олга Младенова* (Калгари – София) – Наблюдения върху лексиката на дамаскините 15
- Малгожата Коритковска* (Варшава) – За един тип разлики между два текста на новобългарската Библия 22
- Тодор Бояджиев* – За мястото на полудиалекта сред социалните и функционалните подсистеми на езика 27
- Борис Парашкевов* – Из лексиката на град Русе 32
- Любов В. Куркина* (Москва) – Етимологични бележки (по материали от „Български етимологичен речник“) 41

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

- Анатолій Ф. Журавльов* (Москва) – За един славяно-осетински фразеологичен паралел 46
- Боряна Велчева* – Старобълг. водоважда 'водопровод' 48
- Ангелина Даскалова* – За една стара българска дума 50
- Лидия Стефова* – Необичайни глаголни префикси в Райковския дамаскин 53
- Людвиг Селимски* (Катовице – Велико Търново) – Прилагателното небѣски в банатския говор и у българите католици не е архаизъм, а нововъведение 59

<i>Илона Янишкова</i> (Бърно) – Бележки към българското диалектно <i>илъ</i>	64
<i>Марта Белетич</i> (Белград) – Към произхода на бълг. диал. <i>муняк</i> 'срамежлив, стеснителен човек; мълчаливец; глупак'	67
<i>Христина Дейкова</i> – Проблеми при производните в етимологична статия от гнездови тип (върху материал от „Български етимологичен речник“)	74
<i>Кирил Костов</i> (Берлин – София) – Няколко пояснителни бележки за произхода на немските заемки <i>ланга</i> 'вид краставица' и <i>шлифер</i> 'дълга връхна дреха' в българската професионална терминология	79
<i>Ясна Влаич-Попович</i> (Белград) – Сърбохърватското <i>испòстити</i> : <i>испáштати</i> – граматичен или етимологичен дублет? (Още веднъж за гръцкия произход на сръб. <i>пàтити</i> , бълг. <i>пàтя</i>)	83
<i>Снежана Петрович</i> (Белград) – За произхода на два турцизма: сръб. <i>бенг</i> 'младеж', <i>болме</i> 'тънък зид, преграда' и техните паралели в балканските езици	89
<i>Дарина Младенова</i> – Контаминацията в светлината на ареалната лингвистика	95
<i>Мая Джокич</i> (Белград) – Континуанти на праславянския суфикс * <i>унјі</i> в сърбохърватската народна ботаническа терминология	101

ЕЗИКОВА КУЛТУРА

<i>Владко Мурдаров</i> – За новите български шрифтове	109
<i>Диана Благоева</i> – Един случай на неправилно калкиране	111

РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРИ

<i>Ванина Сумрова</i> – Първи електронен синонимен речник (тезаурус) на българския език	112
<i>Марта Кърпачева</i> – Дар на библиотеката на Института за български език	113

ЮБИЛЕЙ

<i>Христина Дейкова</i> – Ст. н. с. I ст. дфн Тодор Тодоров на 70 години ...	115
--	-----

ХРОНИКА

<i>Цветанка Аврамова</i> – Международна конференция във Варна за стандарта и субстандарта в славянските езици	122
---	-----

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ	125
---------------------------------	-----

Ясна Влаич-Попович (Белград)

СРХР. ИСПÒСТИТИ : ИСПАШТАТИ – ГРАМАТИЧЕН ИЛИ ЕТИМОЛОГИЧЕН ДУБЛЕТ?

(ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ГРЪЦКИЯ ПРОИЗХОД НА СРЪБ. ПАТИТИ, БЪЛГ. ПАТЯ)*

0. Кръстосването и взаимопроникването на значенията, които носят определени думи, неминуемо съпроводено от сливане на техните лексикално-семантични особености, е явление, присъщо за всеки език. Макар да се наблюдава и при домашни думи, то се проявява най-вече при заемките. Разplitането на такива възли, особено когато става въпрос за стари, до голяма степен адаптирани в езика чужди думи, със сигурност е сред най-трудните етимологични задачи, но и сред най-големите предизвикателства. Един такъв малък проблем представя глаголът, за който става дума тук.

1.0. Глаголът *испаштати* св., съвсем обичаен днес в сръбски език като синоним за 'покайвам се, изкупвам (вина)', за първи път е регистриран в *Српски рјечник* в две речникови статии: *испаштати* (срв. *испашћати*) несв. 'für etwas büssen, luo' и *испаштати се* (срв. *испашћати се*) несв. 'ausfasten, sich verfasten, jejunio absumo' (Вук, под съответната заглавка). Едно такова разделение не е необичайно, като се има предвид, че Вук винаги разглежда възвратните форми на глаголите като отделни заглавни думи¹; като обаче в такива случаи тяхното единство се отразява в дефинициите на значенията, само едно от които изразява възвратност. Тук обаче имаме две различни значения, които отглаголното съществително *испаштање* *испашћанье* обединява в себе си: 1) 'das Büssen, luitio', 2) 'das Fasten, jejunium' (Вук, под съответната заглавка). Съответната речникова статия за същия глагол в RJA, освен примера от Вук, съдържа още само един от Сърбия, който се отнася до отстраняване на мазнини от съдове. В по-ново време глаголът *испаштати* е засвидетелстван с повече значения: 1) 'понасям, търпя трудности, мъки, страдания и под. (като наказание, неволя, последица от собствена или чужда необмислена постъпка, грях, вина и др.)'; 2) 'изкупвам, заплащам (с нещо, което представлява жертва, страдание)'; 3) 'понасям, търпя наказание'; 4) 'доброволно се отричам, поста', по-рядко и 5) 'почиствам от мазнини'; също така и възвр. *испаштати се*; 6) 'живее аскетично, отшелнически'; 7) 'дълго поста; изчерпвам се, постейки' (всичко от РСА)². В сферата на религиозната употреба покрай *испаштати* *испашћати* несв.

* Статията е разработена в рамките на проект 1591: „Етимологични изследвания на сръбския език и изработване на Етимологичен речник на сръбския език“, който се финансира изцяло от Министерството на науката и околната среда на Република Сърбия.

'изкупвам грях с пост' остават и *запáиштати /запáишћати* несв. 'запостя, започвам да поста' (Сърбия, Бачка³, съответно Черна гора, Херцеговина), съответно *напáиштати* несв. 'наваксам прекъснатото постене с допълнителен пост' (Вук, RJA) (всичко от PCA).

1.1. В етимологичната лексикография за първи път глаголят *испáиштати* е регистриран още у Миклошич, който го разглежда като вариант на *пáиштати* 'patior' (Миклошич 1880: 233, под *pati-*).

1.2. Скок обаче поставя *испбиштати /испáишћати* под *пòст* м. 'jejunium' и категорично отхвърля обяснението на Миклошич, за което предполага, че се основава на факта, че в заемките в славянските езици коренната гласна не се удължава⁴. Самият Скок също приема това като аргумент против германския произход на общославянското съществително *пòст*⁵. Без да навлизаме по-дълбоко в тази дискусия и в целия екстралингвистичен комплекс (религиозен, морален, практичен)⁶, свързан с поста и постенето, със сигурност можем да смятаме, че *пòст* е най-малкото стара заемка, която се възприема като домашна дума⁷, и като такава е могла да произведе итеративи и каузативи *испáиштати /испáишћати* (подобни напр. на двойката *прòстити : прáиштати*) с конкретно значение 'отстранявам мазнини (от съдове, кожа и под.)', както и с редица абстрактни значения (вж. § 1.0.).

1.3. Съществителното *пòст* има своите формално и семантично редовни деноминали: *пòстити* несв., *испòстити* св. 1) 'извършвам, завършвам поста'; 2) 'с пост се разкайвам, покаявам, изкупвам (г р е х о в е)'; 3) 'с пост правя да си почине, изчиствам (тяло)'; 4) 'с пост изчерпвам, изтощавам (за хора, земя и т.н.)'; 5) 'отстранявам мазнина с почистване, изваряване (за съдове)'⁸, както и *запòстити* св. 'запостя, започна да поста', съответно *напòстити* св. 'поста допълнително заради дните на поста, когато се е яло блажно; допълвам поста', 'завършвам поста, изкарвам времето на поста' (всичко от PCA)⁹. Всички тези глаголни форми имат и дублети (повече или по-малко синонимни, макар и с по-широк семантичен диапазон и употреба) с удължаване на вокала в основата – *испáиштати, запáиштати, напáиштати* (вж. § 1.0.). Следователно в случая *-пòстити : -паиштати* бихме имали отношение глагол на *-ити* : глагол на *-јати*, които биха били в чисто граматична опозиция.

2.0. Такова заключение обаче не може да се релативизира с оглед на това, че съществува глагол *испаиштати*, който е до голяма степен синонимен на разгледания по-горе глагол *испáиштати*. За него не може да се установи нито формално, нито семантично отношение, както в случая с двойката *пòстити : испаиштати*, а оттам се поражда въпросът за произхода и евентуалното значение на последния глагол (вж. по-подробно § 2.1.)¹⁰. При това трябва да се отбележи, че той е засвидетелстван в относително малко на брой, но затова пък съвсем сигурни примери – у писатели, които си служат с народен език, и в диалектни сборници с думи, тоест като народна дума, което не може да се твърди със сигурност за формата *испáиштати*.

2.1. Глаголят *испаиштати* св. 'със страдание, с мъки плащам, изкупвам грях, грешка, вина'¹¹, съответно възвратен *испаиштати се* 'измъча се, напая се', трудно може да влезе формално в която и да е граматична парадигма на

глагола *постити* (вж. горе § 1.3.). Обаче той може да бъде съвсем редовен *intensivum* от *пàтити* несв. 'страдам, търпя'. Засвидетелствана е и форма *пà-паитити се* св. 'измъча се, напатя се'¹². И за двата примера имаме пълнен формален (включително и акцентологичен) и семантичен паралелизъм в глаголите *испáтити (се)* св. и *пàпатити (се)* св. 'измъча (се), намъча (се)'. Самите те се отличават с голяма фреквентност, лесно биха могли да бъдат основа за интензифициране и така да са получени гореспоменатите форми. От друга страна, поради факта, че същите тези форми имат и пълни формални дублети във вида на по-широко разпространените глаголи на *-ати* (разбира се, с ограничение в семантиката, свързана с поста в религиозен смисъл, вж. *испáтити* / *испáшати*, *запáтити* / *запáшати*, *напáтити* в § 1.0), съществува реална възможност за кръстосване и взаимопроникване на глаголите *испáтити* и *испаитити*. Най-малкото, вторият глагол е могъл да повлияе за изместването на семантичния център на тежестта на първия глагол и за отделянето му като самостоятелен, т.е. за излизането му от сферата на глагола *пòстити*, от който вероятно първоначално произлиза.

2.2. Съществуването на бълг. остар. и диал. *пàщам*, което в етимологичната литература се разглежда заедно с *пàтя* 'страдам, търпя' (вж. БЕР, под *пàтя*, както и по-новата публикация на Лекова 2003: 60–63), със значения, близки до тези на *испáтити* 'изкупвам грях и под.', донякъде улеснява извеждането на този сръбски глагол от *пòстити*.

2.2.1. Изхождайки от предпоставката, че и сръб. *пàтити* 'търпя, страдам', и бълг. *пàтя* също, са заемки от гръцки в тези два езика¹³, наличието на интензивума *пàщам*¹⁴ в български език ни дава идеята (естествено, съвсем независимо от конкретния развой в български), че в сръбски е могло да се получи интензифициране, т.е. експресивизиране на глагола *пàтити*, в чието значение се съдържа известен емоционален заряд. Българският облик *пàщам* се обяснява с йотация на финалния дентал в основата (напр. у Лекова 2003: 62; в БЕР без коментар). Това обяснение не буди съмнения фонетично, но би трябвало да се прецизира словообразователно. Вероятно става въпрос за влияние на *-jo* презенс върху промяната на инфинитивната основа, което е старо явление, срв. *патити*, *-цѣж*, *-тиши* несв. 'рати' (Миклошич 1862: 558).

2.2.2. Докато в български групата *m+j* дава *щ*, за сръбски би могло да се предположи, че групата *-ит-* в *испáтити*, като преди всичко книжовна, а не народна дума¹⁵, или представлява остатък от късносредновековна диглосия (съответно, следа от църковнославянска или славяносръбска фонетика в народния език), или просто е по модела на някоя стандартна парадигма, напр. *прòстити* : *пáтити*.

2.3. С оглед обаче на гръцкия произход на сръб. *пàтити* 'патия, търпя, страдам' и бълг. *пàтя* трябва да се разгледат всички възможности за влияние на фонетичния облик на гръцкия етимон (или етимони) върху формата на южнославянските глаголи. Покрай аориста *ἐπάθον*, откъдето са основните облици *пàтити* и *пàтя*, трябва да се вземе предвид и презенсът *πάσχω*, съответно сегашната основа *пáσχ-*, която правилно е могла да даде в сръбски **пáск-ити* > **пáшчити* > *пáштити* / *пáшшити*.

2.4. Нешо повече, за сръбските глаголи на *-(j)ати* би могло да се предположи и *наштати / нашћати* 'със страдание изкупвам грях и под.' < *нат-јати и < *наск-јати. В този случай се допуска възможността сръб. *-наштати* да е взето направо от гръцки, като заемката допълнително, поради семантичната близост, формално се е доближила до лексикално-семантичното семейство на глагола *пѣстити*¹⁶. При едно такова тълкуване се признава правотата не само на Миклошич (вж. § 1.1.), но и на Скок, който набляга на това, че при заемките коренната гласна не се удължава (вж. § 1.2.).

2.5. Във формален план това извеждане може да се подкрепи с факта, че глаголът е засвидетелстван в по-голямата, но все пак ограничена, част от сърбохърватската езикова територия. При това не бива да се пренебрегват контурите на този ареал: централни, но и югоизточни, и югозападни райони (Сърбия, Черна Гора с Приморието, Босна). Това може да се дължи на лингвогеографски и екстралингвистични причини, които еднакво са влияли върху ареалната дистрибуция: тези територии са обитавани предимно от православно население, за което същината на поста не е в това да не се яде нищо, а в диета без мазнини, а от друга страна, в тези райони, също така с оглед на православието, може да се очаква и съществуване на гърцизми.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. напр. *бацити* гл. св., *бацити се* гл. св. възвр., както и *бацати* гл. несв. и *бацати се* гл. несв. възвр.

² 1) *Ја испаштам туђе погрешке и злочине* 'Аз патя заради чужди грешки и престъпления', *За ово је имала да испашта наша пешадија* 'Заради това имаше да пати нашата пехота', *То је заслужио неко њихов старији, па млађи испаштају* 'Това е заслужил някой от техните по-стари, а младите патят', *Још је више поразило ... што и она мора да испашта због тога* 'Още повече я порази, ... че и тя трябва да пати заради това', *Свијестан је своје кривње и вољан је да ју испашта* 'Съзнава вината си и е готов да я изкупи'; 2) *Крвљу испаштамо право и чистоћу, а животом ... поштење* 'С крвта си изкупуваме правото и чистотата, а с живота си ... честността'; 3) *Ако сте згријешили, ви сад испаштате казну* 'Ако сте сгрешили, вие сега ще си понесете наказанието'; 5) *На чисти понедеоник ... се ... сви мрсни судови испаштају; све се пере и чисти* 'На Чисти понеделник ... всички мазни съдове се почистват; всичко се мие и чисти'; 6) *Ишли су у манастир... не да се испаштају, него да у њему нађу уточиште* 'Отидоха в манастир, ... не за да живеят аскетично, а да намерят там убежище'.

³ Само един пример от Бачка се отнася до почистване на съдовете преди пости, което е преди всичко религиозен акт, а не техническа процедура (както в случая с отстраняването на мазнини от кожата, изтощаването на тялото, изчерпването на земята и под.).

⁴ Тоест, каузативно удължаване *o > a*, което иначе е често при домашни глаголи от типа *носити*, *нашати* или *водити*, *-вађати*. От значение е, че в двойката глаголът с удължена гласна по правило е префигиран.

⁵ (Скок 3: 14–15, под *pѣst*). За дилемата дали този религиозен термин е общославянски германизъм, който произхожда от гот. *fastan*, ствиснем. *fasta* или пък, както смята Младенов, германско-славянска дума, вж. у самия Скок и Фасмер. Показателно е и отсъствието на тази дума от труд, какъвто е *Общая лексика германских и балтославянских языков*, Москва.

⁶ Измежду по-новите работи на тема напр. 'постен' : 'скромнен', вж. С. М. Толстая (Толстая 2002: 128–132), Е. И. Якушкина (Якушкина 2002: 132–135; 2003: 222–229), също и Толстая 1998.

⁷ Вж. не само деятелното съществително име *испосник* 'аскет', а и прилагателното *постан*, *-на*, *-но* 'който не е мазен (изобщо)', от по-старо 'който не е мръсен (в религиозен смисъл)'.

⁸ Напр. 2) *Поштедиш ли ме, покајаћу све / испостићу све грешне помисли* 'Пощадиш ли ме, за всичко ще се покая, / ще изпостя всички грешни помисли', *Треба да се кајеш и много да праиташ / Да испостиш грехе нашег господара* 'Трябва да се покаеш и много да прощаваш, / с пост да изкупиш греховете на нашия господар', *Грехова Миљивоје Башић није понео пред вечног судију. Ако их је штогод и било, испостио их је овде на земљи* 'Миљивоје Башић не отнесе греховете си пред вечния съдия. Ако ги бе имал, беше ги изкупил с пост тук, на земята', *Чим више испостимо гријехе својих отаца, тим ћемо их мање оставити у баштину својим потомцима* 'Колкото повече изкупваме с пост греховете на бащите си, толкова по-малко от тях ще оставим в наследство на потомците си'.

⁹ В същия извор покрай най-известното производно *испосник* м. 'аскет' са отбелязани и абстрактните поствербали, *пoмина acti(onis)*, *зaпoст* 'начало на пост' и *испoст* 'въздържание от блажна храна' (Босна, Черна гора).

¹⁰ Няма основания тук да се разглежда непрефигираната форма *пaштити* несл. 'бързам; старая се, грижа се' като отделен глагол със славянски паралели; самият той обаче е с неясен произход (вж. напр. Скок 2: 618, Безлай 3: 14 и т.н.).

¹¹ Напр. *Душмани остају у тмици, да испаште своје гријехове* 'Душманите остават в тъмнината, за да изкупват греховете си', съответно *Е што сам ти се оне ноћи испаштио, нисам мислио да ћу се жив кући вратити* 'Толкова се напатах през онази нощ, та не съм мислил, че ще се върна жив у дома' (всичко от РСА). Първият пример, който се дава в тази речникова статия: *Али си, витеже, своју грешку опет љуто испаштао* 'Но, рицарю, ти пак жестоко изкупи грешката си' е поставен там погрешно.

¹² *Кад се толико напаштило са мном псето ...* 'Като така се напати с мене псето...' (РСА).

¹³ За по-нови аргументи в полза на това, особено за сръбски език, вж. Влаич-Попович (Влаич-Попович 2003).

¹⁴ Тук нямаме възможност да разгледаме еволюцията на значението на тази форма в български език, отразена напр. в пословицата *Добро добро не паца, зло зло не хваца* у Геров или в РРОДД (вж. и коментар у Влаич-Попович 2003: 124, бел. 20).

¹⁵ Макар че още Вук отбелязва и диал. *-иш-* в *испашћати*, *запашћати*.

¹⁶ Връзката между страданието (патилата) и заплащането, т.е. изкуплението, е засвидетелствана отдавна, срв. стерб. фраза *da plati i pati* 'да плати и да изпати' в различни контексти, напр. *nek jemci plate i pate što bi platili i patili rečeni sužwi* 'нека поръчителите да платят и да изпатят това, което биха платили и изпатили поменатите затворници' (по-подробно Влаич-Попович 2003: 130–131).

ЛИТЕРАТУРА

- Безлай: *Bezljaj, F. Etimološki slovar slovenskega jezika*. I–, Ljubljana, 1977–.
- БЕР: Български етимологичен речник, I–, С., 1971–.
- Влаич-Попович 2003: *Vlajić-Popović, J. The ways of suffering in the Balkans: patior and πάσχω intertwined*. – *Balkanica* 34, Beograd, 2003 [2004], 119–142.
- Влаич-Попович 2004: *Влајић-Поповић, Ј. Не(пре)позната континуанта псл. *рѣтати (*рѣтати) на словенском југу*. – *Rocznik Slawistyczny*, LIV, Kraków, 23–35.
- Вук 1989³: *Караџић, Вук Стефановић*. Српски рјечник, Београд.
- Лекова 2003: *Lekova, T. Latinismi balcanici e loro presenza nelle miscellanee slavo-*

meridionali. – In: Studi in onore di Ricchardo Picchio (offerta per il suo ottantesimo compleanno, Napoli, p. 27–69.

Миклошич 1862: *Miklosich, F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Wien.

Миклошич 1880: *Miklosich, F. Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Wien.

ПРОДД: Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век, С., 1974.

РСА: Речник српскохрватског књижевног и народног језика, 1–, Београд, 1959–.

Скок 1–4: *Skok, P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1971–1974.

Толстая 1998: *Толстая, С. М. Труд и мука*. – В: Язык. Африка. Фульбе: сборник научных статей в честь А. И. Коваль, Ст.-Петербург, с. 22–28.

Толстая 2002: *Толстая, С. М. Опозиция „постный“–„скромный“ в свете диалектной семантики*. – В: Русская диалектная этимология, Екатеринбург.

Якушкина 2002: *Якушкина, Е. И. Диалектные названия скромной и постной пищи и их вторичные значения*. – В: Русская диалектная этимология, Екатеринбург.

Якушкина 2003: *Якушкина, Е. И. Аксиологическая трактовка 'скромного' и 'постного' в свете диалектных данных*. – В: Этимологические исследования, 8, Екатеринбург.

Фасмер 1986–1987²: *Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка*, 1–4, М.

РЈА: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb, 1880–1975.

Превела от србски *Д. Борисова*